

kteří se rozhodnou studovat náročné obory, získají společenskou prestiž a také materiální ohodnocení. Ale to bude ještě nějakou dobu trvat.

Takže budoucnost. Jak ji vidíte vy? Ale jestli teď prohlásíte, že optimisticky, tak vám po tom, co jste nám řekl, nebudeme věřit.

Víte, já se každý večer přímo modlím, aby byl benzin ještě dražší. Dokud bude jeho cena snesitelná, tak se šetřením a hledáním alternativ nepohneme. Člověk se učí pouze z toho, co sám prožil. Pokud neprožije katastrofu, tak v její možnost nevěří. Takže potřebujeme i katastrofy. Třeba v podobě nedostatku benzínu. Jinak se nepoučíme. Už jsem řekl, že věda a nové poznatky samy o sobě nic nesvedou, pokud nebude souběžně s bádáním varovat, upozorňovat na rizika a trvat na tom, aby je politika vnímala a řešila. Prostě souběžně s bádáním musíme měnit i náš životní styl, zvyklosti. A musíme svět vnímat komplexně, nikoli jen klíčovou dírkou našeho oboru. Jistě to bude bolet, ale jiná možnost není.

Pramen: *iHNed*

WELT, UMWELT, LEBENSRAUM¹

Uexküll, Lorenz a Gehlen – spor o světě člověka a světech zvířat

Marco Stella (UK FHS), *Karel Kleisner* (UK PřF)

Summary:

Today, we often encounter attempts to overcome the hiatus between natural sciences and humanities. Many speak of a principal impossibility of such a step and point at (maybe even rightly) to the dilettante manner of such attempts. When Charles Percy Snow (1905–1980) in the 1950s took note of the existence of “two cultures”, humanities and natural sciences, he noticed their mutual grudge and unwillingness to communicate that he explained by lack of common language. Since when is this gap evident in western intellectual history? Was Snow’s, almost anthropological, discovery of two science cultures a new reflection of existing phenomenon or was it a brand new condition? We shall show, using a historical example of relationship between three personalities in history of science and philosophy, namely biologist Jakob von Uexküll, philosopher and anthropologist Arnold Gehlen, and etologist Konrad Lorenz, that the first half of the 20th century was a period of agile “inter-cultural” contact in the above mentioned sense. In conclusion of this article, we shall evaluate contributions and negative impacts of this actual contact. One of the topics and at the same time means of this inter-cultural contact was the so called theory of “umwelt” (Umweltlehre) that we shall attempt to examine here as a theme. Additional goal of this article is also to outline attitudes of intellectuals in the first decades of the 20th century regarding the relationship and differences between “humanities” and “natural sciences” of nature and society, human matters on one hand and natural laws on the other. In order to depict the situation of the theory of “umwelt”

¹ Publikace vychází s podporou grantu GAUK 113607/2007 a částečnou podporou výzkumného záměru MSM 21620845.

that in the first decades of the 20th century existed as an autonomous biological–social intellectual tradition, we must at least briefly mention the strong trend in history of European thinking that is, as we shall show, closely related with this topic. This trend is Darwinism, one of the most influential intellectual fashions of the end of 19th and beginning of 20th centuries.

Úvod

V současnosti se často setkáváme s pokusy o překonání hiátu mezi přírodními vědami a humanitními naukami². Mnozí hovoří o principiální nemožnosti takového kroku a poukazují (snad i oprávněně) na diletantismus takových pokusů. Když si **Charles Percy Snow** (1905–1980) v 50. letech povšiml existence „dvou kultur“, humanitní³ a přírodovědné, pozastavil se nad jejich vzájemnou nevráživostí a neochotou komunikovat, kterou vysvětloval neexistencí společného jazyka⁴. Odkdy však tato propast provází západní intelektuální dějiny? Byl Snowův takřka antropologický objev dvou vědních kultur novou reflexí jevu již dávno existujícího nebo šlo o popis zcela nového stavu?

Na historickém příkladu vztahů mezi třemi osobnostmi dějin vědy a filosofie, biologa **Jakoba von Uexkülla**, filosofa a antropologa **Arnolda Gehlena** a etologa **Konrada Lorenze**, se pokusíme ukázat, že první polovina 20. století byla dobou čilého „mezikulturního“ kontaktu ve výše zmíněném smyslu. Přínosy a naopak negativní důsledky tohoto konkrétního kontaktu se pokusíme zhodnotit v závěru tohoto příspěvku. Jedním z témat a zároveň prostředků tohoto mezikulturního kontaktu byla tzv. nauka o umweltu⁵ (*Umweltlehre*), kterou se zde i takto pokusíme tematizovat. Dalším z cílů příspěvku by také mělo

být načrtnutí postoje intelektuálů prvních desetiletí 20. století k otázce vztahu a diference „humanitních“ a „přírodních“ věd, přírody a společnosti, věcí lidských na straně jedné a přírodních zákonů na straně druhé.

Aby však bylo možné vykreslit pozici nauky o umweltu, která v prvních desetiletích 20. století existovala jako svébytná biologicko–sociální intelektuální tradice⁶, musíme se alespoň stručně zmínit o mocném proudu v dějinách evropského myšlení, který s tématem, jak bude vyloženo níže, úzce souvisí. Tímto proudem je *darwinismus*, jedna z nevlivnějších intelektuálních mód kolem přelomu 19. a 20. století.⁷

Zatímco v dnešní době bývá darwinismus spojován výhradně s biologií a jakékoliv pokusy o jeho aplikaci např. v oblasti sociální teorie bývají dnes striktně odsuzovány jako „sociáldarwinismus“ či neoprávněný biologizmus (k tomuto tématu se vrátíme ještě v závěru), již od dob samotného Darwina nebyla tato teorie pouhou biologickou teorií. Velmi brzy po svém vzniku se stala nástrojem široké škály reformních až revolučních politických a sociálních hnutí⁸. Darwinismus představoval teorii, jejímž ústředním motivem byla historická změna, navíc byl mnohými chápán jako materialistické vysvětlení domnělé plánovitosti v přírodě, do té doby vysvětlitelné jen stvořitelským principem. Konečně, také zcela změnil pohled člověka na sebe samého. Po „Původu člověka“ (1971)⁹ **Charlese Darwina** (1809–1882) již nemohl být člověk pánem tvorstva stvořeným odděleně od ostatních živých bytostí, ale jen jedním z členů velké rodiny všech živých tvorů, podléhajících totožným přírodním zákonům. Na tomto místě není účelné zacházet příliš do detailů, nicméně je třeba mít na paměti, že šlo vpravdě o revoluční vpád jak do biologických, tak do sociálních teorií. Přesněji, šlo o jednotnou teorii pevně spojující obě tyto oblasti. Princip přirozeného výběru se měl podle mnohých stát i maximou zákonů společenských.

² Za všechny zmiňme knihy Brockman, John (1995): *The Third Culture*. Simon & Schuster, New York a Wilson, Edward O. (1999): *Konsilience. Jednota vědění: o nezbytnosti sjednocení přírodních a humanitních věd*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha.

³ Snow do této množiny započítával i společenskovědní obory.

⁴ Snow, Charles P. (1959): *The two cultures and the scientific revolution*. Cambridge University Press, New York

⁵ Rozhodli jsme se používat poněkud počestější výraz „umwelt“ (s malým „u“) namísto překladu „osvětí“. K tomu nás přivádí hned několik důvodů. Za prvé, nejsme si jisti, zda „osvětí“, zažité především ve fenomenologii se kryje s významem umweltu u Uexkülla (byť zde existuje historická souvislost). Za druhé, výraz umwelt (někde dokonce i s plurálem *umwelten*) se vžil i v řadě evropských i neevropských jazyků (např. v angličtině, francouzštině, estonštině, korejštině atd.). Konečně za třetí, výraz „umwelt“ se poněkud zažil už i v Čechách, jak o tom svědčí i vznik stejnojmenného sborníku (viz pozn. pod čarou č.6).

⁶ Stella, Marco, Kleisner, Karel (2006): *Odvracená strana umweltu aneb o čem se nemluví*. In: Kliková, Alice, Kleisner, Karel (eds.) (2006): *Umwelt. Koncepce žitého světa Jakoba von Uexkülla*. Nakladatelství Mervart, Červený Kostelec: str. 123–159.

⁷ Barrow, J. W. (2004): *Krise rozumu. Evropské myšlení 1848–1914*. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno: str. 45 a dále.

⁸ Za všechny zmiňme jen monografii Hawkins, Mike (1997): *Social Darwinism in European and American thought, 1860–1945 : nature as model and nature as threat*. Cambridge University Press, Cambridge, New York, která shrnuje literaturu. Za klasické knihy studie sociálního darwinismu jsou považovány i Gasman, Daniel ([1971] 2004): *The Scientific Origins of National Socialism*. Transaction Publishers, New Brunswick, London a Hofstadter, Richard ([1944] 1992): *Social Darwinism in American Thought*. Beacon Press, Boston.

⁹ Darwin, Charles (1871): *Descent of Man, and selection in relation to sex*. John Murray, London.

V prvních dvou dekádách dvacátého století se nicméně darwinismus mnoha evropským biologům jevil jako překonaná koncepce (na rozdíl od oblasti sociálních věd, kde slavil úspěchy), zčásti vinou svého zanesení politikou a politicko-sociální angažovaností některých předních darwinistů (např. **Ernst Haeckel** a Monistická liga, **Francis Galton** a eugenika, **Wilhelm Schallmayer** a rasová hygiena apod.), zčásti i vědeckou nekompatibilitou s některými novými objevy (mendelovské zákony dědičnosti, mutacionismus apod.). Tak například biolog a filosof **Emanuel Rádl** píše v tomto smyslu o úpadku darwinizmu ve svém díle o dějinách vývojových teorií devatenáctého století¹⁰. Ilustrativní jsou rovněž řádky, které vyšly z pera vitalistického biologa **Hanse Driesche**: „Pro prozíravé lidi je darwinismus dávno mrtev; co se v těchto letech na jeho obhajobu uvedlo, není ničím než pohřební řečí přednesenou podle zásady „*de mortuis nil nisi bene*“ a s vnitřním přesvědčením, že obrana je předem marná.“¹¹

Jakob von Uexküll (1864–1944), jedna z nejvýraznějších postav kontinentální biologie prvních desetiletí 20. století, poznamenává v úvodu 2. vydání své knihy „*Umwelt und Innenwelt der Tiere*“ (1921): „V biologii ještě stále zakoušíme čerstvý dojem, který v nás všech vyvolal pád darwinizmu“¹². Co tedy v očích Uexkülla a mnohých dalších mělo představovat alternativu k darwinizmu? Taková teorie by nutně musela být schopná vyplnit všechny niky, které tak či onak obsadil darwinismus.

Počátek 20. století byl v dějinách biologie (a jak uvidíme i daleko za jejími hranicemi) totiž charakteristický i zcela odlišnou vědní tradicí, která byla svým způsobem vlastní i osobnostem, kterými se tento příspěvek bude zabývat. Tato tradice, souhrnně nazývaná „*Umweltlehre*“, nauka o *umweltu*, ač je dnes méně známa, hrála velmi důležitou roli i mimo biologii a tu se nyní pokusíme alespoň částečně načrtnout. Ačkoliv v souvislosti s politickým a společenským využitím biologických teorií se často hovoří pouze o (sociálním) darwinizmu, jednalo se o obecnější charakteristiku tehdejší vědní kultury a podobné politicko-sociální aplikace se dočkala celá plejáda biologických směrů¹³ – a *Umweltlehre* nebyla výjimkou.

¹⁰ Rádl, Emanuel (2006): Dějiny biologických teorií novověku. Academia, Praha: str. 301 a dále.

¹¹ Driesch Hans (1902): Kritisches und Polemisches. Biologisches Zentralblatt, vol. 22: str. 182.

¹² Uexküll, Jakob von (1921): *Umwelt und Innenwelt der Tiere*. Julius Springer Verlag: str. 1.

¹³ Politické implikace měl např. vitalismus a holismus, viz Harrington, Anne (1996): *Reenchanted Science: Holism in German culture from Wilhelm II. to Hitler*. Princeton University Press, Princeton, v českém prostředí lze jako jistou politicko-společenskou aplikaci vitalismu chápat první část Rádlovy „*Útěchy z filosofie*“ (1946, Čin, Praha). Využití nalezla i celá řada dalších směrů, na tomto místě však není třeba se jimi zabývat.

Nástup „*Umweltlehre*“

První dvě desetiletí dvacátého století lze charakterizovat jako období velké myšlenkové různorodosti. Jedná se o dobu, kdy se tábor darwinistů sváří na jedné straně s příznivci různě modifikovaného Lamarckova učení zpravidla neolamarckismu (**Paul Kammerer**), popřípadě psycholamarckismu (**Ludwig Plate**), na straně druhé pak s vitalisty (**Hans Driesch**). Reakcí na tento myšlenkový kvas je mezi jinými i Uexküllova koncepce zkoumání „vnitřního a vnějšího světa“ organismů, kterou roku 1909 představil v prvním vydání knihy „*Umwelt und Innenwelt der Tiere*“.

Německé slovo „*Umwelt*“ znamená v nejběžnějším smyslu prostředí či životní prostředí. Jakob von Uexküll však užil výrazu „*Umwelt*“ ve specifickém významu. Hovořil o *umweltu* toho či onoho zvířete a během svého celoživotního bádání se pokusil o charakteristiku takto specifikovaných vlastních žitých světů u různých forem živočichů. Mezi jeho nejčastěji zmiňované modelové organismy náleží zejména bezobratlí (např. klíště, pijavice, žížala, ježovka, hadice, krab, vážky ad.), v rámci obratlovců se pak jeho pozornost dotýká ve větší míře kromě psů také člověka.

Uexküll se pokusil do biologického myšlení 20. století zavést chápání všech živých bytostí jakožto svébytných *subjektů* (průlom oproti darwinistickým *objektům* přírodního výběru je zřejmý). Tím se vymykal mechanistickým stereotypům interpretace chování zvířat (**Jacques Loeb**, **Ivan Petrovič Pavlov**) a také svrchovaně materialistickým vysvětlením vzniku a vývoje organismů, jakým byl darwinismus. Na jedné straně klade důraz na autonomní povahu každé živé bytosti. Na straně druhé nás ponouká, abychom přikládali patřičný význam vztahu daného organismu ke svému prostředí. Tento vztah, mezi organismem a tím, co jej obklopuje, určuje zděděný soubor vlastností (např. specifická morfologie a anatomie těla, smyslový aparát apod.), tedy vše, co lze označit jako stavební plán (*Bauplan*). Stavební plán organismu zde představuje nadřazenou instanci mající vládu jak nad světem vnitřním (*Innenwelt*) tak nad tím, co zde podle Uexkülla označujeme jako *umwelt*.

Vztah daného organismu k jeho prostředí má tedy vždy specifický charakter, neboť se jedná o interakci mezi vnějšími podněty z okolí a vnitřními faktory organismu. Výsledkem takového střetávání vnitřního a vnějšího je *umwelt* příslušného organismu. Jednotlivé *umwelt*y různých živých bytostí ovšem nejsou navzájem zcela oddělené a izolované, ba právě naopak se lze domnívat, že jsou téměř vždy v některých svých aspektech sdíleny větším či menším počtem orga-

nismů. Můžeme tedy hovořit o vzájemné propojenosti nejrůznějších umweltů. Uexküll si byl jako fyziolog a znalec neuroanatomie jistý, že tomuto schématu se nevymyká ani člověk – lidské poznání, ba i poznání vědecké, je konstruováno na základě omezenosti lidského umweltu. Jak píše: „Co je to vědecká pravda? Omyl dneška.“¹⁴ Tím nenarážel na vědeckou metodu jako takovou (sám svou *Umweltlehre* považoval za skutečný plod objektivního výzkumu), ale na sebejisté vědní směry prezentující sebe sama jako čistý plod dokonalého poznání a uchopení zákonů živého – např. právě darwinismus. Byla to právě jednoduchá a ve své podstatě mechanistická představa hrubě „otesávajícího“ vlivu prostředí na organismus, která Uexkülla pobuřovala – dokonce se o něm (a o jeho společenských dopadech) vyjadřoval jako „*Gorilla-Maschine*“¹⁵, čímž narážel jednak na mechanický charakter přírodního výběru, jednak na vulgární „lidovou“ formu darwinismu degradovanou vesměs na tvrzení o tom, že „člověk pochází z opice“.

V okolí toho či onoho organismu se nacházejí předměty, věci. Ty mohou být nositeli významu (*Merkmaltträger*). Tak například pro ježovku bude amfora pouze jedním z mnoha předmětů, které se povalují na mořském dně. Zcela jinak se ovšem bude k těmto předmětům vztahovat potápěč hledající zbytky nákladu ztroskotané starověké lodi. Potápěč ihned takové předměty rozpozná mezi spoustou ostatních. Nejprve bude potěšen svým nálezem, pak zmíněné předměty vytáhne nad hladinu a ještě jim přisoudí náležitý význam, v tomto případě například pro poznání kulturních dějin ve středomoří. Takto chápané předměty lze tedy považovat za specifickou součást umweltu člověka-archeologa a zároveň se můžeme domnívat, že v umweltu ježovky budou spíše hrát roli pouhé nespécifikované překážky v jejím pohybu. Podle Uexkülla může předmět v okolí libovolného organismu vstoupit do jeho vnitřního světa (*Innenwelt*) pouze jediným způsobem, a sice skrze transformaci tohoto předmětu do kombinace podnětů. Tuto transformaci autonomně provádí sám organismus. Dalo by se říci, že živá bytost sama rozhoduje, co do svého vnitřního světa propustí z okolního prostředí. Úkolem pozorovatele je zjistit, jaké komponenty z bezprostředního okolí mohou mít na daný organismus zásadní vliv a jaký druh podnětu vlastně reprezentují. Ježovku nebude oslovovat lidský artefakt ležící na mořském dně, neboť nepatří do jejího světa (myšlen umwelt); nositelem významu pro ni bude například řasa, kterou se živí, jejíž význam pro člověka-archeologa není naopak žádný.¹⁶

¹⁴ Uexküll, Jakob von (1921): *Umwelt und Innenwelt der Tiere*. Julius Springer Verlag, Berlin: str. 1.

¹⁵ Uexküll, Jakob von (1926): *Gott oder Gorilla*. Deutsche Rundschau, no. 208: str. 232–242.

¹⁶ Příklad ježovky pochází z populárně-naučné knihy Uexküll, Jakob von, Kriszat, Georg (1934): *Streifzüge durch die Umwelten von Tieren und Menschen*. Julius Springer Verlag, Berlin.

Uexküll se snažil poukázat na svébytnost každé živé bytosti a s tím souvisejícím vztahováním se organismu ke svému okolí. Okolí představuje v této koncepci cosi jako obecné schéma nebo mapu, která znázorňuje výskyt všech předmětů nacházejících se v prostoru obývaném živou bytostí. Lidský pozorovatel je schopen znázornit okolí právě tak, aby tomu rozuměli pouze opět jiní lidé, nejedná se tedy o obecný obraz přístupný například všem živočichům. Žádné objektivizované okolí přístupné všem druhům tak vůbec neexistuje, tím méně takové, které darwinismus zamýšlel jako ono selektující prostředí. Jak je tedy možné, že Karl von Frisch byl schopen rozluštit vzkaz obsažený ve včelím tanci? Včelí tance představují vlastně návod pro orientaci v okolí. Ale jak může člověk pochopit sdělení, které náleží a je produktem zcela jiného světa než je ten lidský, či jinak řečeno, jak se vyznat v mapě okolí, která vznikla na podkladě kombinace podnětů zpracovaných vnitřním světem (*Innewelt*) tak odlišné formy života jakou představuje včela. Přesto je takový částečný průnik do světa jiné živé bytosti možný. Uexküll hovoří o vzájemném prolínání umweltů.

Konrad Lorenz a baron Jakob von Uexküll

Postavu **Konrada Lorenze** (1903–1989), jednoho z nejvýznamnějších biologů 20. století, zde zmiňujeme proto, že v jeho osobě a díle se organicky setkal darwinismus s myšlenkou umweltu. Lorenz Uexküllovi k 70. narozeninám věnoval svou habilitační práci „*Kumpan in der Umwelt des Vogels*“ (1935)¹⁷, která bývá považována za zakládající dílo srovnávacího výzkumu chování, *etologie*. Zcela zásadní roli v klasické etologii rovněž zaujímá znalost rozdílnosti umweltů u různých druhů.

Poznatek, že různé živočišné druhy vnímají a interpretují svět bytostně *jinak* než člověk (a samozřejmě i jinak než ostatní živočišné druhy), byl pro biologii a zoopsychologii v zásadě čímsi novým. Je třeba mít na paměti, že Uexküllův program i výzkumy jeho žáků včetně Lorenze byly primárně zaměřeny jako opozice vůči psychologizmům, které ještě během prvních desetiletí 20. století hrály ve výzkumu chování a psychiky organismů prim. Zájem o celistvé vnímání mimolidských organismů byl dlouho právě záležitostí zvířecích psychologů, kteří poněkud blahosklonně redukovali zvířata přinejlepším na „hloupější bratříčky“ člověka, či naopak po vzoru romantických básníků opěvovali jejich

¹⁷ Lorenz, Konrad (1935): *Der Kumpan in der Umwelt des Vogels*. *Journal für Ornithologie*, vol. 83, no.2/3: str.137–215, 289–413.

„ušlechtilost, krásu a dokonalost“¹⁸, a také fyziologů (k nejznámějším patřil např. **Jacques Loeb**), kteří chování a vnímání organismů chápali mechanisticky jako soubor vstupů a výstupů. Uexküll a jeho škola (do které můžeme směle počítat i Lorenze) nabídli k těmto zaběhlým pohledům alternativu – metodu, která prostřednictvím pozorování a jednoduchých, neinvazivních experimentů umožnila nahlédnout do žitého světa mimolidských organismů. Lorenz zdaleka nebyl jediným výzkumníkem, který se snažil zkoumat umwelty nejruznějších organismů. Avšak jména jako **Friedrich Brock**, **Karl Friederichs** či **Georg Kriszat** jsou dnes víceméně zapomenutá, na rozdíl od jména a díla Konrada Lorenze. Tuto skutečnost lze vysvětlit tak, že zatímco zbytek Uexküllovy „školy“ byl nedarwinisticky (často antidarwinisticky) orientován, Lorenze jako zastávce nově vznikajícího syntetického darwinismu vynesla tato vlna vzhůru, kde setrval až do svého skonu na konci 80. let 20. století. Lorenze a Uexkülla tedy dělil nejen generační rozdíl, ale právě zmíněný rozdíl v názoru na darwinismus coby módní, avšak kritizovaný svetonázor. „Baltický baron přece nemůže pocházet z opice“¹⁹, zlehčoval Lorenz důvody svého učitele. Uexküllův chladný postoj k darwinismu byl však motivován jinak a ve skutečnosti je výrazem rozporu dvou zcela odlišných, svěbytných a na jiné problémy se zaměřujících tradic v rámci biologických teorií, které Lorenz dokázal spojit.²⁰ Tímto spojením vznikla etologie jako srovnávací, evoluční výzkum chování, ovšem bez komponenty *Umweltlehre* by v této podobě pravděpodobně vůbec nebyl možný objev většiny jejích základních postulátů.

Jak Uexküll, tak i Lorenz tvrdili, že umwelty jednotlivých druhů jsou poměrně diskrétní, druhově typické a dědičné. V Lorenzově pojetí je však selektivita vnímání adaptací na prostředí a slouží stejně jako morfologické struktury k přežití. Čím složitější je sensorický aparát organismu, tím více stoupá i komplexita jeho umweltu. Neznamena to však, že by umwelty primitivnějších forem nějakým způsobem vypovídaly o menší úspěšnosti jejich nositelů. Každou fylogenetickou adaptaci lze podle Lorenze také přirovnat ke kognitivní-

mu výkonu, neboť druh díky takové adaptaci získává novou informaci o svém prostředí²¹. Ale protože jsou umwelty organismů adaptací vzniklou přírodním výběrem (jak poznamenává Lorenz, opice, která špatně odhadne vzdálenost mezi dvěma stromy, je mrtvá opice²²), existuje mezi jedinci druhu variabilita v účelnosti takového umweltu, jehož prostřednictvím organismus interaguje jak s neživým, tak i živým okolím. Jak ukázal Lorenz např. při svých pokusech s husou velkou (*Anser anser*), je umwelt živočichů „omylný“ – zaručuje adaptivitu jen tehdy, pokud živočich pobývá v „normálním“ prostředí. K jejímu hnízdu, ve kterém seděla na snůšce, donesl husí vejce. Husa vyšla z hnízda a v tom okamžiku Lorenz vejce opět schoval huse z dohledu. Husa však došla k místu, kde vejce leželo a typickými kývavými pohyby hlavou imaginární vejce dotlačila zpět do hnízda. Pokud se totiž vejce vykulí z hnízda, zůstane za normálních okolností na místě – a tak se v umweltu husy, adaptovaném na „normální“ svět, ve kterém není Konrada Lorenze schovávajícího „její“ vejce z dohledu, nic nezměnilo a stereotyp chování určený pro výše popsanou situaci proběhl celý. Jinak řečeno, organismy mají v Lorenzově pojetí poměrně přesně a instinktivně dáno to, *co a jak mohou vnímat a jak se ke vnímanému budou chovat*.

Umwelt vzniká dle Lorenze přírodním výběrem a pokud přestane působit, je rovnováha mezi prostředím a organismem narušena, dostávají se např. různé maladaptivity v chování (menší selektivita při výběru pohlavního partnera, příjmu potravy, zhoršení kvality péče o mláďata apod.) – jde o druhý způsob narušení jinak adaptivní funkce umweltu, jak Lorenz velmi přesvědčivě ukazuje na srovnávacích studiích divokých a domestikovaných jedinců těchto druhů (psi, husy, kachny, prasata a řada dalších)²³.

Lorenzovy práce se již od konce 30. let zabývají mimolidskými bytostmi jen jako odrazovým můstkem pro další krok – totiž krok k člověku, na kterého bezezbytku aplikoval základní postuláty klasické etologie, a to včetně koncepce umweltu. Aplikace *Umweltlehre* na člověka však nebyla ničím zcela novým – celá řada autorů aplikovala tuto teorii v psychologii, psychiatrii, rasové antropologii, „*Kulturbiologie*“ a podobně²⁴ – unikátním krokem Lorenze v tom-

¹⁸ Část německé zoopsychologie byla silně ovlivněna romantismem přelomu 18. a 19. století a přejala jeho mluvu i postoje k živým bytostem. Toto spojení pravděpodobně pochází od švýcarského romantického myslitele Petera Scheitlina, který byl zároveň autorem první rozsáhlé německé monografie o zoopsychologii: Scheitlin, Peter (1840): Versuch einer vollständigen Tierseelenkunde. J. G. Gotta Verlag, Stuttgart und Tübingen.

¹⁹ Podle Wuketits, Franz (1995): Die Entdeckung des Verhaltens. Eine Geschichte der Verhaltensforschung. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt: str. 110.

²⁰ Mildemberger, Florian (2005): Worthy Heir or Treacherous Patricide? Konrad Lorenz and Jakob v. Uexküll. Rivista di Biologia/Biology Forum, vol.98, no.2: 419–434.

²¹ Tato Lorenzova myšlenka dala dokonce vzniknout celému jednomu myšlenkovému směru, evoluční teorie poznání (R. Riedl, G. Vollmer a další).

²² Lorenz, Konrad (1943b): Angeborene Formen möglicher Erfahrung. Zeitschrift für Tierpsychologie, vol. 5, no.2: str. 235–409.

²³ Lorenz, Konrad (1940): Durch Domestikation verursachte Störungen des arteigenen Verhaltens. Zeitschrift für angewandte Psychologie und Charakterkunde, vol. 59, no.1/2: 2–81 a další.

²⁴ Petermann, Bruno (1935): Das Problem der Rassenseele. Vorlesungen zur Grundlegung einer allgemeinen Rassenpsychologie. J. A. Barth, Leipzig; Petersen, Hans (1937): Die Eigenwelt des Menschen. J.A. Barth, Leipzig a další.

to ohledu bylo skloubení koncepce umweltu s autodomestikační teorií vzniku a vývoje člověka, principem přírodního výběru a představou *degenerace* člověka vlivem městského, civilizovaného života. Vlivem odpadnutí selekce u civilizovaného člověka dochází k „rozostření“ jeho umweltu, který se projevuje úpadkem etických a estetických norem, tedy toho, *co a jak může vnímat a jak se ke vnímanému bude chovat*. Protože se chování v evoluci mění rychleji než morfologie, etický úpadek, který není ničím jiným než degenerativní, víceméně psychiatrickou poruchou lidského umweltu²⁵ (promiskuita – malá míra selektivity při výběru partnera, rozpad rodiny – úpadek péče o potomstvo a další) v druhém kroku vede k úpadku fyzickému, tělesné degeneraci, protože přestávají platit i normy estetické, především ve výběru partnera. Vznikají tak vulgarizované lidské formy připomínající v behaviorálních a morfologických rysech domácí zvířata, Lorenz dokonce hovoří o „*Verhausschweinung*“ člověka. A protože méně pohlavně vybíravé domestikované formy člověka se množí mnohem rychleji než lidé se zdravým umweltem, tj. etickými a estetickými normami, je nutné sáhnout k jistým opatřením, aby člověk, podobně jako v Gobineauově fatalistické vizi dějin civilizací, neupadl hned po dosažení toho nejvyššího civilizačního rozmachu.²⁶ Tímto opatřením měla být simulace přírodního výběru v rámci společnosti – rasová hygiena. Toto stanovisko nalézáme velmi často v různých odměnách v dobové medicínské, biologické a antropologické literatuře. Lorenz ve své podstatě tyto teze zastával až do konce svého života a za velkou částí jeho společenské kritiky 70. a 80. let se skrývá tento modus uvažování. To samozřejmě neuniklo pozornosti celé řady výzkumníků a Lorenz se nevyhnul částečně oprávněné kritice, že jeho uvažování o společnosti a přírodě je ve své podstatě kryptonacistické. Snad výstižnější by bylo tvrdit, že Lorenz jako jeden z posledních významnějších myslitelů nepovažoval přírodní a společenské zákony za pouhá homonyma, ale druhé za speciální případ prvního s tím specifickým, že společenské zákony mohou těm přírodním (ať již jsou jakékoliv) dočasně přičít, za což je stihne trest. Toto rozvržení chápání vztahu přírodních a společenských zákonů bylo více než běžné pro celou řadu politických hnutí – to je také důvod, proč se svého politického využití dočkalo mnoho biologických

²⁵ Bleuler, Eugen (1921): *Naturgeschichte der Seele und ihres Bewusst-werdens; eine Elementarpsychologie*. Julius Springer Verlag, Berlin a jinde – Eugen Bleuler (1857–1939) „jeden ze zakladatelů moderní psychiatrie (zavedl mj. termín schizofrenie atd.) od Uexkülla celkem organicky přejal jeho učení a dále jej rozvíjel

²⁶ Lorenz 1943b: *Orga*; Vzhledem k době kdy Lorenz tyto práce psal, je poněkud tristní, že zřejmě právě toto období považoval za onen největší civilizační rozmach.

škol – od vitalismu (jak jej nacházíme např. i v pozdějších spisech Rádlových) přes různé verze lamarckismu (ten byl oblíben z pochopitelných důvodů např. v Rusku a Sovětském svazu) až po nauku o umwelte, která byla kromě jiných biologických směrů zneužita německým nacionálním socialismem.

Právě tato ideologie využívala a zneužívala různých poznatků biologie k vlastnímu ospravedlnění v míře nevidané nikdy před tím ani potom. Řada německých vědců z nejrůznějších oborů (často i celosvětových špiček) se stala nadšenými následovníky tohoto hnutí, neboť v něm, zjednodušeně řečeno, spatřovali společenský řád přiměřený z hlediska přírodních zákonů. Lorenz ve své přihlášce do NSDAP napsal: „Jako biolog a německy smýšlející jsem byl samozřejmě *vždy* nacionálním socialistou“,²⁷ čímž vystihl dobově velmi úzce pocíťovaný vztah mezi „biologií“, „němečtívím“ a nacionálním socialismem. „Nacionální socialismus je politicky aplikovaná biologie“, hlásal Hans Schemm, bavorský učitel a raný nacistický křikloun. Tomuto sepětí, které se ve stále větší míře ukazuje jako konstitutivní pro pochopení komplikované ideologie nacionálního socialismu, se pokusíme blíže věnovat níže, právě na příkladu *Umweltlehre*. V souvislosti s nacismem slyšíme často o sociálním darwinismu, avšak pozornost věnovaná tomuto tématu poněkud zastíňuje skutečnost, že zneužity byly i různé paralelní biologické tradice.

Koncepce umweltu v Třetí říši

Ve skutečnosti bylo sepětí *Umweltlehre* s řadou darwinistických pojmů, jaké vidíme u Lorenze, záležitostí poměrně běžnou právě v období po roce 1933, a to i přes jistou míru nevole samotného Uexkülla a části jeho školy. Na tomto místě není možné jít příliš do hloubky (bylo tak učiněno jinde²⁸), budiž však řečeno, že zatímco *Umweltlehre* naplňovala ideál bytostně německého směru myšlení (Uexküll kořeny své disciplíny hledá vedle Karla Ernsta von Baera až u samotného Goetha), měl darwinismus jako směr konkurenční a do Německa introdukovaný mnohem blíže k vizím nové technologie společnosti – německé rasové hygieny. Pokusů o integraci těchto dvou směrů v uvažování byla celá řada a Lorenzovy práce se vyznačují pouze tím, že jejich autor proslul až po válce.

V rámci nacisty protěžované biologie našli tyto hybridy *Umweltlehre* s dalšími, často darwinisticky orientovanými směry v biologickém myšlení široké

²⁷ Föger, Benedikt, Taschwer, Klaus (2001): *Die andere Seite des Spiegels*. Konrad Lorenz und der Nationalsozialismus. Czernin Verlag, Wien: str. 79, 214.

²⁸ Stella, Kleisner (2006); Harrington (1996).

uplatnění. Např. německý rasový antropolog Günther Just v r. 1940 například komentuje vztah umweltu a dědičných vloh v knize věnované „ryze německému“ konceptu dědičné biologie člověka²⁹. Kritizuje mnohoznačné užívání pojmu „Umwelt“ a usiluje o jednotný terminologický rámec, schopný obejmout širší oblast jevů. Rozlišuje mezi objektivním a subjektivním pojetím umweltu. Výraz „objektivní umwelt“ lze jednoduše nahradit souslovím „vnější prostředí“, neboť zahrnuje představu okolí, které na organizmy působí spíše běžným fyzikálním způsobem (chlad, vítr, horko apod.), aniž by se tím kladl důraz na specifčnost vnímání působícího faktoru. Druhé, subjektivní porozumění umweltu, je přímo inspirováno Uexküllovou koncepcí. Dále, Just aplikuje umwelt hierarchicky. Jednu úroveň, např. buněčnou, si lze představit coby umwelt pro úroveň vůči ní nižší, např. organely, přičemž úroveň buněčná je zase závislá na rovině nadřazené, která představuje její umwelt. Pokud zde budeme uvažovat objektivní umwelt, pak se jedná o zcela banální vyjádření skutečnosti. Měli bychom na mysli umwelt subjektivní, tedy pojetí pocházející od Uexkülla, znamenalo by to, že entity jakékoli úrovně budou mít specifický vztah k vlastnímu umweltu (přičemž význam tohoto slova se zde postupně přechyluje k dnešnímu „prostředí“). V této podobě měla být koncepce umweltu aplikována v oblasti genetiky včetně genetiky člověka a vývojové biologie a v posledku i v rámci rasové hygieny na genetickém základě.

Ani Uexküll sám se nevyhnul myšlenkám, které navozují dojem (zřejmě oprávněný), že s nacizmem alespoň zpočátku sympatizoval. V roce 1933 vychází druhé vydání knihy „*Staatsbiologie – Anatomie, Physiologie und Pathologie des Staates*“, (1. vydání 1920). To je oproti vydání prvnímu doplněno o dobově symptomatickou kapitolu „Parazitární onemocnění – vnitřní paraziti“, v níž se Uexküll také zapletl do rasové otázky. Problémem společnosti je podle něj rozdílnost „umweltu cizích ras a společensky vysoko postavených osob, obzvláště pokud zastávají své tradice a trvají na svých zvycích“, protože jejich umwelt „se jinému jen těžko přizpůsobuje“³⁰. V tomto kontroverzním díle pojednává také o negativních důsledcích křížení lidských ras, o kterém sice tvrdí, že vědecky není dokázáno, nicméně dává k lepšímu dobovému rasistickému „bonmot“ – „když se smíchá pivo s vínem, jak odporový nápoj vznikne.“³¹ Uexküll nicméně nebyl prvoplánovým zastáncem „čistoty rasy“ ani antisemitou a jeho postoj

k nacismu, stejně jako postoj nacistických špiček k němu samému, byl dosti nejasný³².

Koncepce umweltu se však nakonec stala jedním z argumentů pro zdůvodnění méněcennosti cizích etnik. Židům bylo vytýkáno, že jim nenáleží žádná půda, žádná vlast a tudíž na ní nemohou ani být adaptováni: nemohou být harmonicky sladění s umweltem německého prostoru jako domácí rasa. V tehdy standardní učebnici nauky o dědičnosti čteme: „Všem předoasijským je společný sklon žít jako menšiny mezi jinými národy. Předoasijská rasa je spíše vyšlechtěna pro ovládání a využívání ostatních lidí než pro využívání a ovládání přírody“.³³ Na některá cizí etnika bylo pohlíženo jako na parazity či domestikanty adaptované na využívání a zneužívání ostatních národů. Tato víra ve vyšší úroveň umweltu nordické rasy, spolu s přesvědčením o všemocném působení přírodního prostředí a přírodních zákonů, vedla dokonce k představě jakéhosi společného, geograficky lokalizovaného umweltu (prostředí); viz například práce o plavých formách brouků u Severního moře a Baltu³⁴ či severovýchodních slepicích jako modelů lidské rasové psychologie.³⁵ Nacistický „*Umweltschutz*“ se nevztahoval pouze na ochranu přírody (krajiny, zvířata atd.), ale také na ochranu „subjektivního“ umweltu, tedy „správného“ světového názoru (který je s umweltem v řadě dobových spisů zcela ztotožňován), který vzniká právě v kontaktu se správným, tj. německým prostředím, krajinou atd. Koncepce umweltu, tehdy často chápána v dnešním slova smyslu jako (zdravé) životní prostředí se tak ocitla blízko populačně-politické koncepci životního prostoru, *Lebensraum*, který bylo třeba získat především na východě obývaném podřadnými hybridními populacemi se silným asijským vlivem (tj. Slované). Různé absurdní snahy o „poněmčení“ krajiny, obyvatel, zvířat a rostlinstva ve východních územích probíhající od počátku 40. let 20. století, na které byly vynakládány nemalé finanční i personální prostředky, mají zcela obdobné ideové kořeny. Budiž řečeno, že získávání nového *Lebensraumu* na východě se aktivně coby voják účastnil i Konrad Lorenz a jeho účast na kontrolách správného německého umweltu u obyvatel polské Poznaně v rámci *Generalplan Ost* jistě také nepatří k světlým stránkám jeho života. Pod vedením pozdějšího docenta na

³² Blíže viz Stella, Kleisner (2006).

³³ Baur, Erwin, Fischer, Eugen, Lenz, Fritz (1936): *Menschliche Erblehre und Rassenhygiene*. Lehmanns Verlag, München: str. 729.

³⁴ Netolitzky, Fritz (1936): *Blonde Insektenrassen in Nord- und Ostseeraum*. Forschungen und Fortschritte. vol. 12, no. 8: str. 103–104.

³⁵ Jaensch, Erich R. (1939): *Der Hühnerhof als Forschungs- und Aufklärungsmittel der menschlichen Rassenfragen*. Zeitschrift für Tierpsychologie, vol.2, no. 3: str. 223–257.

²⁹ Just, Günther (1940): *Die Grundlagen der Erbbiologie des Menschen*, Springer, Berlin.

³⁰ Uexküll, Jakob von (1933): *Staatsbiologie: Anatomie-Physiologie-Pathologie des Staates*. Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg: str. 75.

³¹ Tamtéž: str. 74.

Pražské německé univerzitě **Rudolfem Hippiem** (1. p. Hippius) se coby spolupracovník Rasově-politického úřadu NSDAP v roce 1942 účastnil psychologických výzkumů polsko-německých mišenců s účelem vyhledání těch „poněmčení schopných“.

Arnold Gehlen a lidský svět

Právě během tohoto období v roce 1942 psal Lorenz svou rozsáhlou a v mnoha ohledech klíčovou práci „*Angeborene Formen möglicher Erfahrung*“ („Vrozené formy možné zkušenosti“), kde také rozvíjí svou výše popsanou koncepci potenciálně zkázonosných důsledků rozpadu lidského umweltu na člověka a lidskou civilizaci. Tento téměř dvoust stránkový článek je v prvé řadě třeba chápat jako kritickou reakci na knihu filosofického antropologa **Arnolda Gehlena** (1904–1976) „*Der Mensch*“ (1940). Lorenz se zde zároveň snaží o biologizaci nebiologických (tj. humanitních a v zásadě i společenskovedních) disciplín, která byla ve Třetí říši podporována oficiálními místy.³⁶ V tomto ohledu je třeba předeslat, že Gehlenova kniha byla svým zaměřením a formou dobově velmi netypická a v zásadě politicky nežádoucí, zatímco Lorenzův článek byl více než „politicky korektní.“ Gehlen, vzděláním náležící rozhodně do sféry humanitní (studoval germanistiku, filologii a psychologii) může být považován za příklad velmi plodného kontaktu přírodních věd a humanitní sféry, obzvláště svým projektem filosofické antropologie jako přístupu integrujícího řadu různých přístupů člověka, *včetně* pohledu biologického.³⁷ Projekt s podobnými ambicemi, pokoušející se o integraci biologického (v tomto případě darwinistického) a humanitního pohledu na člověka se takřka současně pokoušel rozvíjet i Konrad Lorenz. Orientace obou projektů byla velmi odlišná, nicméně pojitkem obou projektů byl zájem o *Umweltlehre* a její antropologické využití.

Osudy Lorenze a Gehlena se protnulý již v roce 1940, když Lorenz opustil vídeňskou univerzitu, aby se ujal postu řádného profesora na katedře psychologie tehdy prestižní „kantovské“ univerzity ve východopruském Královci. Naopak Gehlen, který toto místo zastával doposud, se přesunul do Vídně. O důvodech této „výměny profesorů“ lze jen spekulovat, nicméně tyto rošády

byly v rámci univerzitní politiky Třetí říše běžné a velmi často se týkaly stráníků, kterým tak bylo umožněno obsadit lépe honorované a prestižnější posty (Gehlen byl členem NSDAP od roku 1933, Lorenz od roku 1938). Např. Lorenzovým posláním v Královci mělo být vybudování institutu zabývajícího se integrací biologie a filosofie a také jiných humanitních oborů do celkového rámce *přírodních věd*.³⁸ Podezření (hraničící s jistotou) z politického oportunizmu je pochopitelně mnohem více na místě u Lorenze než u Gehlena, který se ocitl ve značné politické nelibosti, právě kvůli své slavné knize a jeho odsunutí do Vídně bylo pravděpodobnou následkem této kritiky. A byla to mj. i koncepce umweltu a způsobu, jakým ji Gehlen používal, která k této kritice vedla.

V dobovém kontextu lze program filosofické antropologie chápat jako výraz narůstající nespokojenosti s vyhocenou a takřka úplnou a plochou biologizací antropologie. Gehlenova filosofická antropologie by jednak mohla být chápána jako pokus o ochranu a konzervaci některých tradičně německých úvah o člověku před introdukovanými, cizími směry (biologizací antropologie je zde třeba chápat především aplikaci různých forem darwinismu, která i přes setrvávání jiných tradic začala stále více převládat) jednak však také snahou o pohled na člověka v jiném než úzce biologickém a hereditárním rámci, který v té době v nacistickém Německu dominoval. Přitom německá biologická tradice, Uexküllova nevyjímaje, se vyznačovala svou snahou chápat sebe sama spíše jako podobor filosofie a také na významné osobnosti filosofické tradice navazovat. Takto byl např. **Kant** a novokantovství velkým inspirátorem Uexküllova. Lorenz se snažil toto úzké propojení jím sledované biologické tradice naznačit a revitalizovat ve své práci „*Kants Lehre vom Apriorischen im Lichte gegenwärtiger Biologie*“ (Kantova nauka o apriori ve světle současné biologie).³⁹ Gehlen jako reprezentant humanitního světa a kultury tak ve své době představuje poměrně ojedinělý pokus o „invazi“ bytostně humanitního projektu na pole tehdy takřka zcela ovládaného biologii. Za užití většinou tradičnějších, nedarwinistických biologických teorií se v první části své knihy snaží vytvořit v dobové antropologii ojedinělý obraz člověka jako bytosti svou podstatou zásadně *odlišné* od tvorů ostatních. Gehlen výslovně brojil proti „bestializaci“ člověka. Krácel evidentně opačným směrem než jeho politicky oportunní či dokonce politicky „spolehli-

³⁶ Föger, Benedikt, Taschwer, Klaus (2001): Die andere Seite des Spiegels. Konrad Lorenz und der Nationalsozialismus. Czernin Verlag, Wien: str. 124 a dále.

³⁷ Ostatně, Gehlenův zájem o různé směry biologie je patrný již z toho, že disertační práci psal na téma *Zur Theorie der Setzung und des setzungshaften Wissens bei Driesch* u nikoho jiného než u samotného velkého vitalisty Hanse Driesche.

³⁸ Blíže k lorenzově královeckému působení viz Föger, Taschwer (2001) a také Leyhausen, Paul (2001): Das Köngisberger Jahr. In: Kotrschal, Kurt, Müller, Gerd, Winkler, Hans (eds.) (2001): Konrad Lorenz und seine verhaltensbiologischen Konzepte aus heutiger Sicht. Filander Verlag, Fürth: str. 93–101.

³⁹ Lorenz, Konrad (1941): Kants Lehre vom Apriorischen im Lichte gegenwärtiger Biologie. Blätter für Deutsche Philosophie, vol. 15: str. 94–125.

ví“ kolegové, snažící se v té době o maximální možnou biologizaci (z větší části darwinizaci) humanitních disciplín a antropologie. Člověk, či lépe, humanitní obory (a také obory společenskovední) a oblasti jejich zájmu měly být dle oficiální linie tematizovány pouze v rámci přírodních věd včetně biologie.

Gehlen v úvodu své knihy „*Der Mensch*“ (1940) vyvrací tradiční psychologickou představu *scala naturae* a vyslovuje několik obecných charakteristik psychologie zvířat (zaměření na aktuální situace, na současnost zaměřené životní cykly, svázanost instinkty, vitální účelovost a druhová specifika). Následně dodává, že jde o aplikaci „pravého biologického pojetí, které bylo prosazováno pod Uexküllovým vedením.“⁴⁰ Uexküll podle Gehlena ukázal, že struktura umweltu živočišného druhu odpovídá jeho morfologickým a fyziologickým určením a jeho pudové a smyslové vybavě.⁴¹ Zvíře je do svého přirozeného prostředí zcela a přesně zapuštěno a interaguje právě jen s těmi jeho „výseky“, které odpovídají jeho životním podmínkám a které jsou proto zastoupeny v jeho orgánové vybavě.

Ihned však dodává, že pro člověka těchto pět výše zmíněných charakteristik obecné psychologie živočichů neplatí, protože člověk nemá umwelt, ale „svět“ (*Welt*) – lidské vnímání okolního světa není znatelně spojeno se specifiky lidské morfologie, člověk stojí tak říkajíc stranou obsahu pojmové triády organismus–umwelt–prostředí. Tuto lidskou zvláštnost odvozuje Gehlen od lidské „nehotovosti“, jeho biologické nspecifičnosti, kterou přičítá na vrub lidské neotenizaci. Člověk je proto schopen sebevýchovy či sebe-zušlechťování (*Selbstzucht*).⁴² Vyčítá Uexküllovi a jiným biologům, že tento zásadní rozdíl mezi člověkem a zvířetem neuvádějí, podle Gehlena k velké škodě antropologie. Pokud člověk má cosi podobného umweltu, jde vždy jen o „vlastní svět“ (*Eigenwelt*), což je pojem zavedený jedním z Uexküllových žáků pro popis druhově nspecifického, a přesto vlastního světa každého člověka.⁴³ Uexküllovi vytýká jeho snahy přenést teorii umweltu na lidské bytosti – lidé předjímají objektivní svět a mají schopnost vcítění do zájmů a pocitů druhých, což v případě druhově specifického, pevně daného umweltu podle Gehlena není možné.⁴⁴ To, co

Uexküll považuje za umwelty, jsou pro Gehlena ve skutečnosti různá „*kulturní milieu* v rámci *jednoho světa*“.⁴⁵ Právě zde můžeme tedy hledat jeden z kořenů Gehlenovy definice člověka jako „*Mangelwesen*“, tvora nedostatku a nejistoty ve svém konání – nemá umwelt, pouze svět, není veden instinktem a takto otevřen světu je nebezpečně zranitelný. Gehlen také napsal samostatný článek, ve kterém se zabývá problematickou aplikovatelností koncepce umweltu v rámci antropologie.⁴⁶ Gehlenův důraz na lidskou otevřenost vůči světu a jeho principiální odlišnost a jedinečnost v rámci živočišné říše jej v době, kdy antropologii vládli determinismus dědičnosti, stavil do pozice outsidera vystaveného neustálé kritice ze strany autorů poplatných oficiální linii. Takto ostrého odmítnutí se Gehlenově knize dostalo např. od Lorenze, ale také od celé řady politicky angažovaných osob na stránkách předních stranických časopisů, jako byl například neblaze proslulý časopis *Volk und Rasse*.⁴⁷ Lorenz (1943) a celá řada dalších pronacisticky orientovaných autorů vykresluje člověka jako bytost osudově vázanou na správnou funkci instinktů získaných během biologické evoluce (které se mohou mezi jednotlivými skupinami lidí lišit) a také na dané přírodní prostředí, které se u různých lidských ras a *Völker* liší. Gehlen naopak hovořil o *člověku*, nikoliv o *Völker* či rasách. Člověka vykreslil jako kosmopolitní, univerzální bytost, *kulturní bytost* bytostně závislou na antropologicky konstantních rysech kultury a jejích výdobytků. Postavil se tím proti dobovým trendům často usilujícím o obnovení spojení člověka s jeho rodnou hroudou (*Darrého „Blut und Boden“*), probuzení jeho animality, snahy o jeho „znovuzdivočení“ (Hitlerova „krutá, brutální mládež“) a dalším trendům. Tomu, do jaké míry se Gehlenovy snahy střetávaly s oficiální linií, nasvědčuje kromě jeho stažení z královecké univerzity i to, že dva roky po vydání své knihy (tj. v roce 1942) je z pozice řádného profesora Vídeňské univerzity přesunut na pouhé úřednické místo na pražském úřadě pro vojenskou psychologii.

Závěr – umwelt na misce vah

Uexküllova koncepce umweltu měla zpřístupňovat na první pohled skryté aspekty žitého světa organismů. Odhalovat způsoby komunikace jiných forem života na základě vlastností vyplývajících ze specifické uspořádanosti jejich bio-

⁴⁰ Gehlen, Arnold (1940): *Der Mensch. Seine Natur und seine Stellung in der Welt*. Junker und Dünhaupt Verlag, Berlin: str. 19.

⁴¹ Gehlen, Arnold (1940): str. 19.

⁴² Gehlen, Arnold (1940): str. 20.

⁴³ Petersen, Hans (1937): *Die Eigenwelt des Menschen*. J. A. Barth Verlag, Leipzig.

⁴⁴ V tomto bodě se Gehlen dopustil jisté nedůslednosti – výzkum umweltů by nebyl možný, pokud by nebylo možno alespoň částečně překročit jejich hranici – Uexküll si byl vědom toho, že i to, co věda považuje za objektivitu, je lidským, subjektivně vnímaným umweltem (viz výše).

⁴⁵ Gehlen, Arnold (1940): str. 71; Uexküll naopak anticipoval u různých ras různé umwelty a k tomuto pohledu se přiklání např. i značná část dobové rasové psychologie (Viz Stella, Kleisner 2006).

⁴⁶ Gehlen, Arnold (1941): *Der Begriff der Umwelt in der Anthropologie*. *Forschungen und Fortschritte*, vol. 17, no. 4/5: str. 43–46

⁴⁷ Schwanitz (1942): recenze Gehlen (1940). *Volk und Rasse*, vol. 17, no. 2.: str. 58.

logické podstaty. Život měl být nahlížen jako doména harmonických interakcí. Zkoumání kontextuální proměnlivosti významové struktury světů živých organismů lze považovat za největší přínos Uexküllovi *Umweltlehre*. Umwelty jednotlivých organických forem vytvářejí komplexní síť prožívaných souvislostí. Tento příznivý aspekt *Umweltlehre*, jež vyzařuje z většiny Uexküllových textů, zakládá novou bázi pro teoretické uchopení života: teoretickou biologii opírající se o analýzu významové skutečnosti. Ozvěny myšlení o umweltu nacházejí například v díle Adolfa Portmanna,⁴⁸ koneckonců i Lorenzova etologie znamenala v rámci biologických disciplín zcela zásadní průlom, který dal vzniknout celé řadě „alternativních“, avšak progresivních vědeckých směrů (etologie člověka, kognitivní etologie, zoosemiotika a řadě dalších). Nemašly i význam koncepce umweltu pro Gehlenovu antropologii, jak jsme se pokusili ukázat.

Nejsou to však pouze kladné aspekty, které se pojí s koncepcí umweltu. Např. paralely a prapodivné propojení vývoje „*Umweltlehre*“ s dobovým nacistickým programem „*Blut und Boden*“, lze v jistých aspektech velmi snadno vyzorovat. Otázkou zůstává, zda je například na Konrada Lorenze oprávněné pohlížet pouze jako na lotra skrz naskrz infikovaného nacistickou ideologií, kterou navíc podle některých autorů šířil i v poválečné době prostřednictvím svých biosociálně laděných populárních knih.⁴⁹ Lorenz se pro mnohé humanitní a sociálně-vědní intelektuály stal příkladem neoprávněné a diletantské biologizace sociálních teorií, ergo pokusu o aplikaci přírodních, biologických zákonů na společnost. Řečeno obecněji, v poválečné éře, po zkušenosti s nacismem se podobné pokusy (včetně těch Lorenzových) setkávaly se stupňujícím odporem ze strany sociálních věd i humanitních disciplín až se nakonec stala takřka jakákoliv „biologizace“ v rámci sociálních věd i humanitních nauk spíše čím-si neslušným, nepřijatelným. Pokácet celý strom kvůli tomu, že na jedné z jeho větví vyrostlo zrudné ovoce, *nemusí* být vždy jediným správným řešením. Různé typy syntéz sociálních a biologických teorií byly obzvláště v druhé polovině 19. a první polovině 20. století velmi běžné, ba všudypřítomné a tvořily zcela relevantní žánr využívaný celou plejádou politických a ideových směrů. Jejich význam lze spatřovat nejen v tom, že jde o úrodnou a nepřilíš probádanou historicko-vědní a sociologicko-vědní oblast. Proč se také nepokusit pohlížet na

různé současné pokusy o syntézu nezaujatě, bez zbytečných předsudků a otřepaných floskulí? Kritika ze strany sociálně-vědních a humanitních intelektuálů se velmi často zakládá na jejich pouhé nejistotě v základních principech biologie a přírodních věd obecně, paušalizujícímu odporu vůči nim a především nezájmu o různá hraniční témata a koncepce. Velmi časté upozorňování na souvislost různých „sociálbiologizmů“ s fašismem, nacismem, rasismem, imperialismem a podobnými neblahými směry zastírá fakt, že tytéž, vágně řečeno, „sociálbiologizmy“ stojí např. za vznikem společenského a ekonomického liberalismu⁵⁰, marxismu⁵¹ či tradičně protirasisticky zaměřené kulturní antropologie Boasovy školy,⁵² zastírá *důležitost* těchto „biosociálních“ pojetí z hlediska dějin idejí.

Podobné syntézy je pak třeba, alespoň na poli vědy, posuzovat jednotlivě z hlediska jejich relevance spíše než z povrchně „estetického“ hlediska či politicko-sociálních důsledků. V dnešním světě stále se rozšiřující snowovské propasti, kdy je komunikace téměř nemožná i pokud se obě strany sejdou nad stejným objektem výzkumu (alarmujícím příkladem je např. antropologie, věda o člověku v současnosti rozštěpená na několik nekomunikujících částí) se však zdají být podobné pokusy odsouzeny předem k zániku. Nicméně je třeba zopakovat, že není rozumného důvodu proč považovat různě orientované pokusy o syntézu humanitních (a společenskovědních) koncepcí s přírodovědnými (a tedy i biologickými) za *a priori* špatné, nepravdivé, ideologicky zanesené či jinak nepřijatelné v závislosti na uplatněném kritériu. Některé z nich takové samozřejmě byly a jsou, ovšem lze jen stěží tvrdit, že ve větší míře než některé „čisté plody“ práce na jedné či druhé straně propasti.

Zpět však k příkladu vývoje nauky o umweltu, která bezesporu k takovým koncepcím na pomezí světa přírodních věd a humanitních nauk patří. Jak jsme viděli, byla tato koncepce vytvořena a rozvíjena kombinací myšlenek a koncepcí jak výsostně biologických (fyziologie), tak filosofických či obecněji, huma-

⁴⁸ V českém jazyce je zatím dostupný pouze sborník Portmann, Adolf (1997): Ke 100. výročí narození Adolfa Portmanna (sborník textů Adolfa Portmanna). Scientia & Philosophia 7, 8. Nakladatelství Michal Jůza a Eva Jůzová, Praha.

⁴⁹ Za všechny zmiňme Lorenzovo „Odemírání lidskosti“, Osm smrtelných hříchů civilizovaného lidstva“ a snad neznámější „Takzvané zlo“.

⁵⁰ Přesvědčivě to ve své polemické knize dokazuje např. Bannister, Robert C. (1979): Social Darwinism: Science and Myth in Anglo-American Thought. Temple University Press, Philadelphia. Spory o tom, zda byl „sociální darwinismus“ společenskou filosofií konzervativismu a snahy o zachování *status quo* či naopak volnomyšlenkářství a ekonomicko-společenského liberalismu se vedou podnes a lze říci, že druhá zmíněná strana oproti minulým desetiletí v této debatě vítězí.

⁵¹ Zirkle, Conway (1959): Evolution, Marxian Biology, and the Social Scene. University of Pennsylvania Press Philadelphia.

⁵² Viz např. první kapitoly o boasovské antropologické škole v monografii Freeman, Derek (1983): Margaret Mead and Samoa: the making and unmaking of an anthropological myth. Harvard University Press, Cambridge; Williams J. Vernon (1996): Rethinking Race. Franz Boas and His contemporaries. University Press of Kentucky, Lexington a další.

nitních. Na obou polích pod jejím vlivem vyrostly plody vnímané dnes jak jako víceméně blahé či lépe řečeno přínosné z vědeckého hlediska (Gehlenova definice člověka jako bytosti otevřené světu, na druhé straně vznik etologie) tak velmi neblahé – ideologizované, pavědecké, nemorální (rasová psychologie na základě teorie umweltu, ideologické i praktické zneužití této myšlenky nacismem).

Dvě snowovské kultury tehdy v mnoha ohledech existovaly již ve zmíněné době. Podstatné je však to, že zatímco předválečná éra (až hluboko do 19. století) se vyznačovala poměrně bujarou *komunikací* či pokusy o ní (ať její plody chápeme jako jakkoliv neblahé), éru poválečnou lze charakterizovat vzájemnou nevraživostí a významným mlčením. Zatímco relativistické přístupy sociálních věd se staly nástrojem ke kontextualizaci a tím i bagatelizaci (přírodo)vědeckého poznání,⁵³ přírodní vědci často sociální a humanitní vědce hází do jednoho pytle s náboženskými fundamentalisty, zastánci inteligentního designu, New Age a podobnými obskuranty.⁵⁴ Tento stav, domníváme se, nemůže vést k ničemu nebo aspoň k ničemu dobrému. Problémem tedy není existence „dvou kultur“, nýbrž jejich neochota komunikovat. Důležitost komunikace pak snad může vyplynout tehdy, pokud se blížeji zaměříme na historii vztahů „dvou kultur“.

⁵³ Zmiňme zde ty nejvýznamnější, tj. Foucaulta, Lacana, Latoura, Derridu, Harawayovou a další.

⁵⁴ Blíže viz např. Marks, Jonathan (1996): *The Anthropology of Science, Part I: Science as a Humanities*. *Evolutionary Anthropology*, vol. 5: str. 6–10. O politicky motivovaných útocích akademické levice na „tvrdou vědu“ (a také reakci na ně) poučně píše i Gross, Paul R., Levitt, Norman (1994): *Higher Superstition. The Academic Left and Its Quarrels with Science*. John Hopkins University Press, Baltimore.

LIDSKÉ URČENÍ JAKO PROBLÉM DEFINICE ČLOVĚKA VE FILOSOFICKÉ ANTROPOLOGII

Jakub Marek (UK FHS)

Summary:

This article tentatively dissects the basic problems of philosophical anthropology that call for more thorough and more consistent treatment in the future. In the first section the article tracks the problem of anthropology as an integral science of man which deals with problem of human objectivity and one's subjectivity. It is followed by focusing on philosophical anthropology showing it in three different specific forms, as a "general science", "universal treatment", and "prophetic philosophy". The crucial basic problem is from which angle and with which claim it is applied in outlining the philosophical anthropology and what are its limits. The second section is devoted to the actual "destiny of humanity" as the basic problem of philosophical anthropology reflecting primarily how is this topic addressed by Max Scheler and Arnold Gehlen, two representatives of more detailed understanding of philosophical anthropology. The question of subjectivity as a focal point of understanding the very humanity of a individual human being is finally followed from the perspective of Kierkegaard's spirit determination.

V následujícím textu, který jen předběžně rozvrhuje základní problematiku filosofické antropologie, která vyžaduje pozdější důkladnější a důslednější zpracování, je v prvním oddílu sledován problém antropologie jako celistvé vědy o člověku, ve které tematicky vystupuje problém předmětnosti člověka a jeho subjektivitu. Následující zaměření na filosofickou antropologii ji má předvést ve třech specifických podobách, jako „obecnou vědu“, „univerzální pojednání“ a „profetickou filosofii“. Základním problémem zde je především, z jaké pozice a s jakým nárokem je filosofická antropologie rozvrhována, jaké jsou její meze.